

A LÉTEZÉS ABSZURDITÁSA GÁRDONYI GÉZA REGÉNYEIBEN

Dolgozatom célja Gárdonyi Géza regényeinek új megvilágításba helyezése. Írásom Gárdonyi regényeit állítja a recepció középpontjába. Az általam felvázolt olvasat elsősorban az életrajz fényében vizsgálja az író regényeit. Ennek az életrajzból kiinduló olvasatnak az alapját az *Egy történet több nézőpontból – Gárdonyi Géza házasságának különféle képpen elbeszélte története*¹ címmel megjelent írásomban dolgoztam ki. Jelen munkám ebben a tanulmányban felvázolt szempontrendszer alapján vizsgálja Gárdonyi Géza regényeit.

I. ÉLETRAJZI ELEMÉK GÁRDONYI REGÉNYEIBEN

Gárdonyi Gézának életművében vannak olyan művek, amelynek tematikájukban nagyon hasonlóak egymáshoz. (*A lámpás, Az a Hatalmas Harmadik, Ábel és Eszter, Ida regénye*) Ezek a művek az életmű különböző pontjain jelennek meg, mintegy azt sugallva, hogy az író egy adott témának különböző kidolgozásait kísérelte meg pályája során. Ez az életrajzi tény irodalomtörténetileg azért bír jelentőséggel, mert az író saját házasságán keresztül találkozott a fennálló világrend merevségével, és bizonyos tekintetben, átjárhatatlanságával, amely regényeinek állandó témája. Gárdonyi regényei ezért olvashatóak a világ abszurditásával találkozó Én vergődéseinek, amely problémafelismerés az írot a modern irodalom előfutárai közé sorolja.

A lámpás, 1897-ben² jelent meg. Már maga Gárdonyi József elismeri ennek a műnek a rokonságát az *Az a Hatalmas Harmadik* című regénnyel, ugyanakkor alig kihallhatóan jelzi a téma életrajzi vonatkozását. „A munka kétségtelen a *Hatalmas Harmadik* első próbálkozása. Az élettragédia nem kapott még a szerzőnél se elég távlatot, se elég tehetséges tollat.”³ Az *Az a Hatalmas Harmadik* megjelenése 1903.⁴ Gárdonyi József, aki megállapításait édesapja naplójegyzeteire alapozza ezt írja a regényről: „A *Hatalmas Harmadik* megjelenése után néhány hónap múlva, Gárdonyi már sajnálta, hogy írta. Megbánta, hogy a családi titok ajtaján rést nyitott a kíváncsiaknak.”⁵

Az író naplójegyzeteiből kiderül, hogy a regény témáját egyrészt saját élete, másrészt Fáy Zoltán élete adja. Fáy Zoltán az, aki egy asszonyért kilépett a katonai szolgálatból, mint ahogyan a regényben a főszereplő Mihály.⁶ Az *Ábel és Eszter* 1907-es,⁷ az *Ida regénye* 1924-es⁸ évszámmal jelent meg. Ennek az utóbbi regénynek a keletkezése Gárdonyi József alapján 1918. május 14-től 1920. január 2-ig⁹ tart.

A regényeket nemcsak a házasság intézményében csúcsosodó szorító társadalmi kötöttségek témája tartja össze, hanem a szereplők nevei is. Az *A lámpás* című regényben a férfi főhős – Kovács Ágoston – szerencsétlenül alakult első házassága után egy Ida nevű leányba szeret bele, akivel a leány halála miatt nem házasodhat össze, később azonban egy Mariska nevű lány lesz a felesége. Az *Az Hatalmas Harmadik* női főhőse Mariska, az *Ida regényé* pedig értelemszerűen Ida. Mindegyik női alakban közös, hogy életüket adják a férfi hőséért – ellentétben törvényes feleséggel – tudván azt, hogy a világ előtt nem lehetnek törvényes házastársak, vállalják szerelmük beteljesületlenségét.

II. A REGÉNYEK KÖZPONTI PROBLÉMÁJA: EGY ÁLLANDÓ FESZÜLTSEG

Gárdonyi regényeinek ez a csoportja mindig pontosan bemutatja a főhős vergődését. Ez a vergődés abban áll, hogy a végsőkéig leszabályozott társadalmi rend egy élhetetlen világot teremt, amelyből a hősök elvágyódnak. A regények hősei megpróbálnak kitörni ebből a feszültségből, a társadalom normái azonban megakadályozzák ezt a kitörési szándékot. A társadalmi elvárások és a szív törvényeinek szembenállása egy olyan kitörési szándékot eredményeznek a regények főhőseiben, amelyeknek szerkezete állandó, és a következő elemekre bontható:

A regények felvázolnak egy jogilag érvényes rendet, amely azonban álságos. A rend jogos, de igazságtalan. Ennek a rendnek az élhetetlensége az olvasó számára azáltal lesz világos, hogy a regények narrátora a szereplők életében bemutatja a rendszer élhetetlenségét, és bár minden szereplő benne él a rossz rendszerben, annak ellentmondásosságát csak a kitüntetett szereplő ismeri fel. A felismerés érzelmi úton történik, és azért, mert a főszereplő a saját bőrén (leggyakrabban a házasság által) érzékeli az igazságtalan rendszert. A hős megpróbál kitörni az élhetetlen rendszerből, az azonban erősebb nála: a törvény ellen lázadót a törvény törvényen kívülé teszi. A hősöknek elvileg két lehetőségük lenne, vagy vállalják a törvényen kívüli létet, vagy a szív érzéseinek engedelmeskednek. Gárdonyi hősei

mégis megpróbálják a lehetetlent: saját életükben megkísérik a feszültséget feloldani. Helyzetük éppen ezért tragikus lesz, mert nem a szív érzéseinek engedelmeskedni: értelmetlen; a társadalmi megkötöttségeken áttörni pedig: lehetetlen.

Az ábrázolt feszültség a regény végére azt eredményezi, hogy az olvasónak a feszültséget előidéző rendet kell értelmetlennek tartania, mert az értelmetlen cselekvésekre ösztönzi a szereplőket, és megvalósíthatatlan vágyakat táplál beléjük: megfelelni a fennálló rendnek, ugyanakkor a szív törvényei szerint cselekedni. Gárdonyi regényeiben a regény témáját adó feszültség a regény végére sem lesz feloldva, a változás csupán annyi, hogy az olvasó belátja magát a feszültséget, és értelmetlennek tarja az azt előidéző rendszert, mint a bonyodalmak okát.

Bodnár György megjegyzése az *Az én falum* novellaciklust illetően, Gárdonyi regényművészetére is alkalmazható. Gárdonyi regényei tekinthetők a modernség előfutárának hiszen, nemcsak a novellák, hanem a regények „története, cselekménye és alakrajza azért töredezett és esetleges, mert kohéziós ereje már máshol van: a belső történetben. Még pontosabban: alaphelyzetben.”¹⁰ Gárdonyi regényeinek alaphelyzete pedig: a világ abszurdságának felismerése, amely felismerés mégsem abszurd regényekben realizálódott.

II.1. A feszültség életrajzi oldala

Gárdonyi regényeiben a szereplők, illetve történetek gyakran nagyon rimelnek az író életrajzának történetére.

Bizonyára nem véletlen, hogy az *A lámpás* című regény férfi főhőse kántortanító¹¹, hogy a történet az 1848-as szabadságharc alatt játszódik¹², és az, hogy a regény főszereplőjének feleségét a falu plébánosa csábította el.

Az *Az a Hatalmas Harmadik* című regényben a házasság egyes mozzanatait pontosan megfeleltethetők az író életrajzában olvasható mozzanatoknak. Ilyenek a három gyerek, a megbízhatatlan feleség, a feleség és anyós konfliktusa. Az a találmány, amiért Mihály a pénzét kapta, és országszerte ismert személyiség lett, megfeleltethető Gárdonyi Géza írói elismertségének. Azt is tudjuk – Gárdonyi Gézának nem a családjuk birtokában lévő levelezéséből – hogy az író nagy igyekezettel próbálta József nevű második fiát magához hívni, aki korábban az anyjával élt.

Az *Ábel és Eszter* regénynek is lehet életrajzi kapcsolata, a könyvben ábrázolt szerelem lehet életrajzi vonatkoztatású is, bár ez jóval halványabban rajzolódik ki, mint az eddig elemzett művekben. Az élő Gárdonyi ugyanis

közli az író egyik naplóbejegyzését: „»Délután a lóvonaton egy rendkívüli szép és kedves lányt láttam. Ez lett volna a nekem kijelölt. Bementem egy utcába és elvesztettem.«”¹³ Tudjuk, hogy az Ábel és Eszter éppen ezzel a jelenettel kezdődik.

II.2. A feszültség történelmi oldala

Nagy Sándor¹⁴ pontos elemzése rámutatott arra, hogy az a problémakör, amellyel Gárdonyi foglalkozott jellemzően a klasszikus magyar századforduló terméke. Ez az idő az, amikor a hagyományos világkép összeomlik, ami a kor gondolkodóit új alapokon nyugvó világkép keresésére ösztönzi.¹⁵ „Ilyen értelemben a kései, tragikusan ironikus Mikszáth Kálmán ugyanazt élte át, mint a Lírikus epilógját író Babits Mihály, és Gárdonyi Géza ugyanazzal a helyzettel szembesült, mint Ady Endre. Ez a közös korélmény és a vele való küzdelem ösztönöz bennünket arra, hogy a magyar századfordulót olyan egységes irodalmi korszaknak fogjuk fel, amelyben csak a kor gondolkodásbeli konfliktusainak felismerése és vállalása jelenthet értékmérő szintet. Ebből fakad látásmód és stílus, életérzés és megformálás, minősíthető műalkotás-értelem. Ezért gondoljuk úgy, hogy Gárdonyi esztétikai teljesítményének értékéhez is világképének helyes értelmezésén át vezet az út.”¹⁶

A kor tudományos felismerései eredményére gyökeresen megváltozott a kor embereszménye is. A társadalmi anakronizmus felismerése felkeltette a klasszikus polgáreszményekhez kapcsolódó szabadabb világ vágyát. Gárdonyit ennek a dilemmának a felismerése készítette arra, hogy művészetében legyen úrrá a történelmi kor káoszán.

III. A FESZÜLTSEG BEMUTATÁSÁNAK SAJÁTOSSÁGAI

III.1. A lámpás

Az *A lámpás* című regényben Kovács Ágoston szembesül falusi megkötöttségekkel, amelyek a plébános aránytalanul nagy befolyásában öltenek testet. A falusi plébános ugyanis, a helyi rend alapján, nem csak a templomban, hanem az iskolában is úr volt. Az iskolai katekézis tanítása – mivel annak szövegét a plébános határozta meg – a plébánost a tanító fölé helyezte. Kovács Ágoston nehezen tudja elviselni az értelmetlen szabályokat, azt, hogy kezét kell csókolni a papnak, hogy az utcán a pap süvegét neki kell hordoznia. Ezeket a lázadozásit azonban még elfojtja magában.

A világ abszurditása akkor tudatosul benne, miután a plébános elszegte feleségét, és őt még ezek után sem választották el feleségétől. Így nem tudta törvényesen feleségül venni Idát, akit bujdosása során ismert meg. Ida ebbe a bánatába belehalt. Ezek az események azt eredményezik a főhősben, hogy megrendül a bizalma Isten igazságosságában. Mivel egy tanítónak minden héten gyónnia kellett, meggyónta kétélyét egy papnak, aki nem oldozta fel. Ez egy tanító esetében az állása elvesztését jelentette, mivel nem áldozhatott, és így nem járhatott elő jó példával a faluban. Ágoston itt találkozik azzal a képmutatással, amellyel a vallási törvényeket kezelik, mert egy másik plébános, hogy a nép meg ne botránkozzon, hajlandó volt megáldoztatni őt, csak nem szentelt ostyával.

A regény világában a papság nem él tiszta életet, csak elvárja azt másoktól. Amikor Kovács Ágoston egy másik faluba kerül tanítónak, az ottani plébánosnak gyereke van. „—Hát ez az úr kicsoda? – kérdezem, a kis öt-éves gyereket megsimogatva. —Ha más kérdezi az unokaöcsém, ha te kérdezed, a fiam. Aztán egy gömbölyű, jóságos arcú úri nő jött be. Bort hozott egy tálcán meg két poharat. Azt már nem kérdeztem, hogy kicsoda, úgy is tudtam, hogy ez meg az – unokahúga.”¹⁷

A világ ilyen ellenmondásokkal telítettsége, amely az elvárt és a meg tapasztalt világ között van, a hőst belekényszeríti egy megoldhatatlan helyzetbe. A rosszul meghozott és feloldhatatlan társadalmi törvények a szív törvényeit kényszerpályára helyezik. Így „köt házassági megállapodást”¹⁸ Kovács Ágoston szerelmével, Mariskával, amely házassági megállapodás majd az Ida regényében ismétlődik. A később születendő gyermekek gondja pedig az *Az a Hatalmas Harmadik* című regényben tér vissza.

Kirajzolódik a regény szerkezeti jellemzője, amely azt az író többi regényével rokonítja. A főszereplő a társadalmi elvárásokkal és megkötöttségekkel a házasságán keresztül találkozik. Elrontott házassága örökre megbélyegzi őt, alkalmatlanná teszi őt arra, hogy megint megházasodhasson. A szigorú megkötöttségek azonban nincsenek egységben a szív szavával. Kovács Ágoston, bár társadalmilag alkalmatlan rá, szerelmes lesz, és szeretne megházasodni. Ennek az ellentmondásnak a felszámolása lehetetlen, a hős mégis megkísérli. Megpróbálja csak a szív házasságát élni feleségével, dacolva a világ elvárásaival, de saját törvényeihez, becsületéhez és tisztaságához végsőkéig ragaszkodva. A regény ennek az értelmetlen áldozatvállalásnak a lehetetlenségéről és élhetetlenségéről szól, és ez a motívum rokonítja a regényt Gárdonyi más regényeivel.

III.2. Az a Hatalmas Harmadik

Az *Az a Hatalmas Harmadik* című regény cselekménye röviden a következő: Mihály – akinek történetét egy író barátja mondja el – fiatal korában szerencsétlenül köt házasságot. A rossz emlék miatt fél a házasságtól és kerüli minden lehetőségét annak, hogy nővel találkozzon. Az események mégis úgy alakulnak, hogy összeismerkedik Mariskával, megszeretik egymást, mivel azonban Mihály nős, és a válás lehetetlen, egy új házasság nem jöhet szóba. Mihály ezért ismételten öngyilkosságot akar elkövetni (az első kísérlete akkor volt, amikor a lehetetlen első házasságból akar szabadulni), mert helyzetét feloldhatatlannak érzi. Mikor Mariska megtudja ezt, felajánlja, hogy hozzá megy feleségül: ami azt jelenti, hogy hozzá költözik, de szerelmük soha nem teljesül be, bármennyire is összeillenek lelkileg. A társadalmi megkötöttségek örökre beárnyékolják szerelmüket.

Gárdonyi igyekszik az álságos rendszer minél részletesebb bemutatását megadni. Így bemutatásra kerül a házasság intézményének álságos jellege: „A házasság barátom, a leggonoszabb szerződés, amit valaha emberi elme kieszelt. Mert beledobhatjuk-e józanon az életünk minden vagyonát egy olyan háznak a megvételébe, amelyet csak kívülről ismerünk: de aztán teljes bizonyossággal tudhatjuk, hogy kívülről éppen eladás céljára építették, cifrázták mindig, mindennaposan? Köthet-e józan ember olyan szerződést, amelyben holtáig kötelezi magát, hogy együtt fog élni egy valakivel, akinek csak az arcát, haját meg a keze bőrét ismeri?”¹⁹

Azért sem jogos a házasság intézménye, mert a felek alig ismerik egymást, mielőtt megházasodnak. Ennek oka pedig az, hogy a társadalom konzervatív módon viszonyul az udvarláshoz: „Nem untatlak egy nyári uzsonna elbeszélésével. A férfiak viccelődnek. Az asszonyok pletykáznak. A titkárnénak hernyó mászik a nyakán, maga pillantja meg a zsebtükörből és komikus sikitással elájul. A képviselő fehér nadrágja zöld foltos a térdén, – a színészasszony nevetve figyelmezteti rá a társaságot. Az öreg néni beleejti a szemüvegét a kávéjába stb.”²⁰

Az egyház ebben a regényben is teljesen elítéli Mariska tiszta döntését, hogy vállalva szerelme beteljesületlenségét, ugyanakkor a világ megvetését, csupán érzelmileg Mihály felesége lesz. „—Mariska, mi történt veled?! —Nem akartam megmondani, de hiába, nem bírok színlelni. És a sírás elfojtotta a szavát. —Ki bántott?! —Senki. Képzeld ... a pap nem oldozott fel. —Lehetetlen! Kutya-kötelessége! —Azt mondta, el kell válnom tőled... Ha nem bánom töredelmesen... hogy veled éltem... nem oldoz fel... —És te elválsz tőlem! Éreztem, hogy méginkább átszorítja a nyakamat. (...) —Szólj világosan! Mit mondtál? —Azt mondtam a papnak, hogy nem bírok tőled elválni. Nem bírok, nem bírok! Hiába: nem bírok! ... Nem is akarok!”²¹

Gárdonyi egymásba ötvözi Mihály első házasságának szerencsétlen történetét azzal, hogyan ismerkedik meg Mihály Mariskával. A házasság nyomasztó köteléke mellett azonnal így megjelenik a szív szava.²² Mariska, miután elhatározza, hogy minden társadalmi törvény ellenére a szív törvényeit választva megy Mihályhoz feleségül, a következőket mondja: „Az életedet ezennel a magaménak nyilvánítom. Független vagyok és nagykorú. A földi törvények ostobák és kegyetlenek, ha nem engedik meg, hogy boldogok legyünk! Apellálok az égi törvényekre!”²³ És később: „Nincs szükségem arra, – mondotta kipirultan, – hogy napokon által prédikációkat hallgassak a fiumei keményítőkről. Nekem fehérebb és szélesebb a fogalmam a női becsületről, mint akárkinak is. De nem a világ mértékével méröm a tisztességemet, hanem a magaméval.”²⁴

Ennek az igazi törvényeken nyugvó döntésnek, amely nem megkötöz, hanem szabaddá tesz, azonban a regényekben nincsen perspektívája. A szereplőknek ugyan sikerül elérniük azt, hogy nem törődnek a világ rosszallásával, de azzal, hogy tartják magukat a belső törvényeikhez – amelyek nem a látszaton alapulnak – egyúttal azt is vállalniuk kell, hogy a szívük diktálta vágyak nem teljeshetnek be. Mariskát döntése egyúttal arra is ösztönzi, hogy világi ruhában járó apáca legyen Mihály mellett. És szerelmüknek ez az árnyéka, amelyet a regény végére Mihállyal együtt az olvasó is kénytelen megérteni: „De gondoldj arra ... hogy ameddig csak ketten vagyunk, élhetünk nyugodtan a világ háta mögött, a világgal nem törődve, és mikor a szemedbe nézek, azt mondhatom: *Te jó, te becsületes, te igazi férjem és uram!* (...) De gondoldj kérlek ... arra, ... hogy nekünk... (...) nekünk nem szabad e Földre engednünk ... egy harmadikat. Mert bármennyire is szeretnénk őt,... ha vérünkkel táplálnánk is, mint a pelikán,... és mind a kettőnk szeretete... lenne a levegője,... neki mikor... mikor megéri az elméje, joga van arra, hogy a szemünkbe nézzen, s elénk csapja a keresztlevelét, s azt mondja: *Ti gyalázatosak!*”²⁵

A szív törvényeinek az a beteljesületlensége, amelyet a szereplők maguk vállalnak a regény végére sem lesz feloldva. Mint ahogyan az kiderül, Mihály azért akarja, hogy történetét (a regény szövegét) íróbarátja megírja, mert érzi: egy kés élén táncolnak feleségével, helyzetük lehetetlen: „—Megírhatom, – feleltem, – csak azt nem értem, hogy mi sziveség van abban, ha mindezeket leírom. Mások az ilyesmiért haragszanak. (...) —Hát pedig ez nagyon érthető, – mondotta rosszaló hangon. Én ezt a könyvet elteszem. Érted már? Elteszem. Aztán tudod, *ha mégis* ... ha mégis megjelenik az a Hatalmas... akkor majd ha érett elméjű lesz, becsempészem a könyvei közé.”²⁶

III.3. Ábel és Eszter

Nagy Sándor megemlíti, hogy az *Az a Hatalmas Harmadik* és az *Ábel és Eszter* hősei a társadalmi konvenciók szorító bilincseiben vergődnek.²⁷

Ábel és Eszter ugyanis fiatal korukban egymásba szeretnek, de egész életüket más emberekkel élik le. A regény végéből lehet csak arra következtetnünk, hogy a két hős élete esetleg együtt folytatódik.

A szorító társadalmi konvenciók már a regény elején felbukkannak. Ábel hiába áhítozik arra, hogy megszólíthassa Esztert, közös ismerős híján ez lehetetlennek látszik. Ábel Eszternek írt első levelében így panaszodik: „Hetek óta keresem és várom az alkalmat, hogy bemutatkozhassak, de én nemrég költöztem ebbe a sváb városba és közös ismerősünk nincsen. Te kinthetné-e ezt a levélpapírost a hiányzó közös ismerősnek?”²⁸

Esztert egy családi megállapodás kényszeríti férjhez egy olyan emberhez, aki nem szereti őt, aki a női nemet alacsonyabb rendűnek tarja, akinek viszonya, sőt gyereke van egy másik nőtől. Bár Eszter törvényesen Eördögh Károly felesége, a háztartást mégis az anyósa vezeti. A cselekmény csodálatosan él az ellentétzissel, amely szintén a világ abszurditását tükrözi. (Lásd még a 22. jegyzetben írottakat.) Ábel csak később tudja meg, hogy valójában nagy összegű pénz birtokában volt, pedig éppen ezért nem tudta elvenni Esztert. Mikor Ábel jól állást talál, megszöktetné Esztert, akit már megköt a gyermeke. Mikor Eszter megöszvegyül, Ábel lesz apa.

Természetesen Eszter is, Ábel is igyekszik végig tisztán maradni, becsületüket megőrizni. Szerelmüket ugyan nem tudják legyőzni, de megfelelnek a társadalmi elvárásoknak. „Ha megöl is édesanyám, nem tehetek róla, – makacskodott Eszter. – Nekem látnom kell őt, beszélnem kell vele. Elég, hogy eladtam testemet, lelkemet, teljes életemet.”²⁹ A tisztaság megtartásának motívuma többször is visszatér a műben, sőt Eszter házasságában megpróbál végsőkéig eltávolodni a férjétől.

A be nem teljesült szerelem azonban nem csak a főszereplők életét nyomorítja meg, mint az eddigi regényekben. Az egész életen át titkolt szerelem áldozatokat is szed. Hiába próbálja meg a két főhős, szerelmük ellenére, a konvenciók szerint leélni az életüket, emberfeletti erőfeszítéseik kihatnak környezetükre, és beárnyékolják azt. Eszter önmagát hibáztatja férje halálában, mert nem tudott neki elég szeretetet adni. Ábel felesége Berta sokáig nem érti, Ábel titokzatosságát, és csak az olvasó tudja, hogy Ábel bármennyire is igyekszik szeretni a feleségét, a tökéletes lelki egység soha nem teremődik meg köztük, mert Ábel szíve Eszteré. A főszereplők magányosan tartják magukat a szívük törvényéhez, lassan elhal mellőlük mindenki, környezetükbe nem tudnak életet vinni. A regény végén két magányossá válnak, miközben elrontott életű alak találkozik egymással.

Gárdonyi az eddigi regényekhez képest komorabban dolgozza fel a feszültséget a szív és a társadalmi törvények között. Eszter anyjának boldogtalan házassága még senkiben sem tett kárt. Ábel és Eszter be nem teljesült szerelmének áldozata a két főszereplő. Ábel csak gondolkozik arról, hogy agyonlövi Esztert, mert feleségül ment másodszor is. Eszter lányát, aki szintén nem a választottjához ment hozzá a társadalmi konvenciók miatt, tényleg agyonlövi férje titkolt szerelme miatt.

III.4. *Ida regénye*

Az *Ida regényében* a regény elejének mindkét színhelye az atyai ház, és az apácakolostor is az álságos világ megtestesítői lesznek, ezzel a regény bizonyos kiemelt terei abszurdizálódnak, mert nem eredeti, hagyományosan nekik gondolt, funkciójukat töltik be.

Ida – akit apja egy apácakolostorban neveltet – folyamatosan, saját életén keresztül találkozik a világ abszurditásával. Amikor Ida apja kérésére még egy évre a kolostorban kényszerül maradni, Ida már az apácák között étkezhet. Ekkor már mögélát az apácák világának. Megtudja, mi van a szigoruk mögött. „Kedvvel hallgatta a pletykáikat, – mikor Mária testvér nem volt jelen, – különösen, amit csak neki susogott el egyik egyik-másik, – s a legbizalmasabban egy Paula nevű pattanásos képű hamiskás apáca, – hogy melyik társa ki volt, mi volt, mielőtt belépett volna a szerzetbe. Csaknem mindenkiről tudta már Ida azt is, hogy mi volt a kedves nótája? amit dúdolgatott, és hogy a klastromi élete előtt, miféle bajszos képet hordozott a szívében? (...) Idának igen érdekesek voltak ezek a susogások, ezek a tereferék. S az is, hogy az ebédlőasztalnál micsoda más teremtések az apácák, mint a katedrán. Egyikről-másikról azt vélte kisebb korában, hogy csak tömjénillattal táplálkoznak. Éshogy maguk közt is olyan komolyak és tekintetesek, mint a katedrán. No lám mekkorát kacagnak maguk között a komolyak is! S a legszentebbnek is hogyan csillog a szeme, ha valami kis megszólást hall társára, vagy éppen egy kis pletykát. Közelről bizony igen földi asszonykák ők is.”³⁰

A klastromban Ida az egyetlen, aki érzi az ellentmondást az apácák részéről a megkövetelt rend és a megélt rend között. Ez a tény vezet odáig, hogy kiteszik a kolostorból, mert nem jelenti, hogy egy növendék szerelmeslevelet kapott. Ida a következőket válaszolja a feldühödött apácának arra, miért nem szólt a levél miatt: „—Semmi gyalázatosat nem látok az ügyben – felelte elszántan – minden leánnyal megtörténik, hogy írnak neki. (...) Nem tudok semmi förtelmes üggyről. Ez a kisasszony tizenhat éves. A szabadságait otthon tölti: megismerkedett egy tisztességes fiatalemberrel.

Szeretik egymást. Férj és feleség lesznek idővel. Ez az élet rendje. (...) a szivet Isten azért alkotta, hogy szeressünk. Ez a leány nem bűnös. Az a bűnös, aki a szivet eltiporja.”³¹

Ida – miután hazakerül az apácakolostorból – egyből felismeri az atyai ház álságait, de igyekszik elfojtani magában; próbálja megmagyarázni magának a tapasztalt furcsaságokat. Akkor tudatosul benne igazán, hogy apja nem folytat normális életet, amikor erről másoktól is hall. Így – egy könyvesbolt kifutójától – szerez tudomást Ida az apai házban lévő orgiákról. Az atyai ház álságai akkor tudatosulnak legélesebben Idában, mikor apja, Ó Péter feleségül akarja venni Nórát, aki Idánál fiatalabb, és lányát ennek a frigynek az elfogadására kötelezi.

Miután Ó Péter egy házassági hirdetés révén megszabadult lányától és Ida belekényszerült a házasságba, egyetlen lehetősége marad, ha saját törvényeihez hű akar lenni. Egy titkos megállapodást köt Csabával. Ennek elemei a következők: a polgári esküvő csak a világ előtt köti Idát Csabához, akkor válik el Ida Csabától, amikor akar, ha csak ketten vannak, Csaba kisasszonynak szólítja Idát, és teljes idegenként viselkednek egymás iránt. A regény cselekménye a továbbiakban azt bizonyítja, hogy ez a megállapodás, melyet az abszurd helyzet idézett elő, tarthatatlan. Ida és Csaba ugyanis egymásba szeretnek. Mégis tartják magukat a megállapodásukhoz, ami lehetetlen helyzetükben az egyetlen jónak tűnő megoldás. A cselekmény alakulása úgy hozza, hoz az olvasó nem ennek a titkos megállapodásnak a jogosságát vitatja, hanem azt a helyzetet kérdőjelezi meg, amely ilyen döntésekre kényszeríti a szereplőket. A főhősök ugyanis végig tiszták akarnak maradni, ezért kényszerülnek belemenni ebbe a megállapodásba. Így viszont szívük ellen kell véteniük. Ida nem mondja Csabának, mennyire jól érzi magát a művészkörökben, Csaba sem meri megvallani Idának, hogy ő a múzsája, hogy mennyire szépnek tartja a kisasszonyt. A helyzet az idő előrehaladtával tarthatatlanná válik. A regény vége azonban sejteti, hogy Ida és Csaba kapcsolata talán mégis házassággal fog végződni. „– Nem. Idegenek már nem vagyunk, csak a mai napig voltunk. De házastársak se vagyunk. —De lehetünk Ida, remélem lehetünk. Meghalnék, ha azt mondaná, hogy nem lehetünk.”³²

IV. A regényeket összetartó motívumok

A világ abszurditásának és az ezzel a világgal szembeszálló ember harcának bemutatása Gárdonyi regényeiben ugyanazokra a motívumokra épít. Ezek a motívumok a regényekben rendszeresen feltűnnek, és hangsúlyozva vannak. Ezek a motívumok a következők.

A pénz: először is a házasság vagyoni közösségének az ellentétéként szerepel. A regények férfi főhősei mindig nagy gonddal, a saját pénzüktől külön kezelik szerelmük pénzét. Az *Az a Hatalmas Harmadikban*, amikor Mariska Mihály felesége lesz, Mihályra bízta pénzét, aki nem nyúl hozzá, az *Ida regényében* a pénz motívum a lehangsúlyosabb akkor, amikor Ida és Csaba házassági szerződése lejár, és elszámolnak egymással. Csaba ugyanis – bár látszólag a pénzéért vette el Idát – nem használt Ida pénzéből, ami nagyon zavarja Idát, hiszen ők végső soron idegenek, üzletfelek, ebben a viszonyban viszont nincsen benne az, hogy Csaba egy évig ingyen gondoskodik Idáról. Ábel és Eszter házasságát egy családi megállapodás akadályozza meg, amely szerint Eszternek, részint a pénz miatt, egy olyan emberhez kell feleségül mennie, akit nem szeret.

Az egymásba nyíló szobák: a regények hősei – férj és feleség – tisztaságuk bizonyításaként, ugyanakkor egy értelmetlen szabály áldozataként egymásba nyíló, de külön szobákban alszanak. Az *Ida regényében* Ida és Csaba párbeszédeinek jelentős hányada szól arról, hogyan tudják megoldani azt, hogy bár a világ szemében házasok, mégis külön szobában aludjanak. Az *Az a Hatalmas Harmadikban* Mihály sokáig nem érti, hogy Mariska – bár minden külsőség szerint felesége – miért van külön szobában tőle. Az *A lámpásban* Mariska csak azzal a feltétellel lesz Ágoston felesége, ha egy ideig csak a világ előtt, formailag, lesznek férj és feleség, és szerelmük csak jóval később teljeseedik be. Szerelmük beteljesedésének ez a késleltetése megtisztítja, és nemesebbé teszi szerelmüket a külső szemlélő, az olvasó, előtt. Az *Ábel és Eszterben* is megtalálható a tisztaság motívuma. Miután Eszter asszony lesz, a két főszereplő megállapodik, hogy bármilyen nagy is a szerelmük, nem viselkedhetnek egymással olyan szabadon, mint mikor Eszter még hajadon volt. Esztert ugyanis köti a férje neve.

A párbaj³³: egy értelmetlen társadalmi szabálymegtestesítőjeként jelenik meg. A regény férfi főhősei általában nem direkt sértés következtében kényszerülnek párbajra. A sértés, a párbaj alapja, abból fakad, hogy a főhős ragaszkodik belső törvényeihez. Csaba egy művészet lényegét érintő kérdés miatt kényszerül párbajt adni, Mihály azért kényszerül párbajt adni, mert nem akarta megismerni egy nyilvános helyen Öveges Pé urat, aki Mariskának udvarolt. A párbaj alkalmával a férfi hős nem lő ellenfelére, ezzel vállalja az életveszélyt, mert kiteszi magát az ellenséges golyónak.

Az öngyilkosság: a világ abszurditásának egyetlen feloldási lehetősége. A hősök azonban a halál helyett – bár próbálkoznak öngyilkossággal – mégis az életet választják. Mihály – a *Hatalmas Harmadikban* – kétszer is megpróbál véget vetni életének, először, hogy szabadulhasson szerencsétlen első házasságából, másodszor, mikor látja a törvények nem engedik, hogy Mariska a

törvényes felesége legyen. Az *Ida regényében* Ida többször vágyódik arra, hogy ne született volna meg, a konkrét öngyilkossági szándék azonban akkor merül fel benne, amikor apja házassága miatt őt is házasságra kényszeríti, mivel útjában van neki. Az *A lámpásban* Ágoston, mikor megtudja, hogy feleségének a paptól született gyermeke azonnal öngyilkosságra gondol, illetve Ágoston első szerelme, Ida, öngyilkosságot is követ el, mert nem tudja elviselni azt, hogy a törvények nem engedik szerelméhez feleségül. Természetesen az *Ábel és Eszter* Ábelja is az öngyilkosságra gondol, mikor tudatosul benne, hogy Eszternek férjhez kell mennie Eördögh Károlyhoz, akit Eszter nem szeret.

A *betegség*: melybe általában a női hős kerül, egyúttal a sorsnak való kiszolgáltatottság szimbóluma, mert a betegség valami értelmetlen tényező következménye. Így az *Az a Hatalmas Harmadik* Mariskáját egy utcára lezuhanó ablaktábla teszi néhány napra beteggé, Az *Ida regényében* Ida pedig a párbaj eltévedt golyójának „áldozata” lesz. Ezekben a pillanatokban, amelyekben a sorsnak való kiszolgáltatottság válik hangsúlyossá, a férfi hős mindig közelebb kerül a női hőshöz.

Ugyancsak állandó motívum a *női vallásosság*, amely általában a nők kolostori nevelésében is megmutatkozik, és a *férfi szkepticizmus*. A tulajdonságok ilyen jellegű felosztása párba rendezi azt az ellentézist, amely a regények feszültségét alkotja. Elfogadás, megfelelés, vallásosság, mint női princípium és lázadás, kérdezés, szkepticizmus, mint férfi princípium.

Visszatérő motívum a *szerelem ellentmondásossága* is. Az *Az a Hatalmas Harmadikban* ez a motívum egyértelmű: maga a Hatalmas Harmadik, amely alapján a „szerelem nem egyéb, mint vérkeringés zavarodása.”³⁴ Ugyanez a materialista felfogás³⁵ jelenik meg az *Ábel és Eszterben* is. Eszter férje – Eördögh Károly – a Hatalmas Harmadik gondolatmenetéhez nagyon hasonlóan gondolkozik a szerelemről. „Mindenki jól nőszülne, ha józanon nőszülne. De ki nőszül józanon? A szerelmet azért igazította be Isten a világ rendjébe, mert józanon senki se nőszülne. A szerelem időleges örültség. Okos ember nem szerelmes soha, vagy ha szerelmes, nem okos. Tehát a házasság szerelem nélkül mégis csak üzlet. (...) Ha ön beleszeret egy leányba, hát nem a húsába szeret bele? Állítsunk egymás mellé egy öregasszonyt, meg egy tizenötéves leánykát. Az öregasszony elmés, angyali lélek, de ráncosképű. A leányka akaratos, ostoba, mint a réce, de karcsu, kiskezü, kislábú, domboru mellü, a szeme tiszta, az ajka friss, arca színe mint a rózsáé. Válasszon közülük.”³⁶ A szerelem materiális bemutatása – Gárdonyira jellemzően – mindig ellentétbe van állítva a szerelmi természetével. Eördögh Károly ridegségét Ábel tiszta szerelme ellenpontozza, a Hatalmas Harmadik követeléseit pedig Mihály becsületessége próbálja megsemmisíteni.

A gyónás motívumából a fennálló világrendnek való megfelelni akarás érezhető ki. Az *Ida regényében* és a *Hatalmas Harmadikban* is a női főszereplők gyónása arról a vergődésükről szól, hogy nehezen tudnak a szívük ellenére cselekedni, de igyekeznek megfelelni a társadalmi elvárásoknak. Az *Ida regényében* Ida tudja, hogy egy gyereknek kötelessége engedelmeskedni a szüleinek, mégis felmerül benne az, jogos-e, hogy apja házassági hirdetést adott fel rá vonatkozóan egy újságban. Mariska – az *Az a Hatalmas Harmadikban* – ugyan tudja, hogy társadalmilag nem törvényes az, hogy Mihály felesége, lelkiismerete mégis tiszta, mert csak lelki egységben élnek. Saját helyzete ellentmondásosságával azonban tökéletesen tisztában van. Ezt az aggodalmát tárja gyónásában a pap elé. Mindkét helyzetben a pap a társadalmi hagyományok szempontjából ad tanácsot, és nem érti meg a hősök lelki vergődését. A gyónás motívuma az *A lámpás* című regényben van a legtovább vezetve. Kovács Ágoston először meg akarja gyónni kételyeit. „– Confiteor – mondám letérdelve a gyóntatószék elé –, nem tudom, mennyire vagyok bűnös, mennyire nem. Először is nem hiszem, hogy Isten igazságos. A pap megmozdult a széken. Levette az arcáról a stólat, és rám meredt. — Nem hiszem –, folytattam, de véték-e az, amiről az ember nem tehet? Véték-e az, ha valaki sánta? Épp így vagyok a hitemmel. Megnyomorodtam. Még nincs egy hónapja, hogy egy ártatlan lánykát láttam meghalni mérreg által. A lányt a feleségemmé akartam tenni, de az egyház nem engedte. Azért megölte magát. Miért engedte az Isten! — Isten bölcs és igazságos. (...) Eredj a pokolba hát! – mondotta a pap mérgesen. És felállott, annak jeléül, hogy tovább hallgatni nem akar.”³⁷ Később, mikor Ágoston elérkezik egy másik faluba, ahol egy liberálisabban gondolkodó pap van, a pap azt tanácsolja neki, ezeket a kételyeit ne tárja az egyház elé. „A népnek vallás kell meg jó példa. Ez a fő. Hogy te mit hiszel, mit nem hiszel, ahhoz senkinek semmi köze.”³⁸

V. A regények kidolgozottságának sajátosságai

Gárdonyi említett regényei között nem csak tematikájukban van hasonlóság. Hasonló a kidolgozásuk is. A kidolgozás sajátosságai közül két elemet domborítok ki: az elő- és utószavak hasonló szerepét, és a regénystruktúrán belül alkalmazott többjelentésű történeteket.

Az elő- és utószavak nem tartoznak szorosan a regények szövegéhez, hanem értelmezik azokat. Így az olvasó az előszó és az utószó fényében úgy érezheti, hogy a regény szövege igazából a regény szövegéhez közvetlenül nem tartozó, elő- vagy utószavakban kifejtett gondolat példázata.

Ezek a szövegek tehát értelmezik a regényt, ugyanakkor elhelyezik, egyetemessé tágítják a regény cselekményének aktualitását.

Az *Az a Hatalmas Harmadik* utószava („Az egyház azt mondja: —Akinék a kezét egyszer a pap egybetette a tiédde, ember azt többé el nem választhatja. Én meg azt mondom: —Amely házasságban nincs egysége két szívnak, az a házasság bűn. Mert a házasság szentség, nem hazugságtakaró. Az ilyen állapot véték magunk ellen, az embertársaink ellen, a nemzet ellen, az emberiség ellen. Ezt az Isten sem helyeselheti.”³⁹) egyértelművé teszi, hogy a regény gondolatmenete arra az ellentmondásra épül, ami szív törvényei és a társadalom törvényei között van. Ugyanakkor egyértelműen jelzi azt is, hogy ugyan a regényben egy konkrét házasságról van szó, a regény az egész ellentmondásos állapot parabolája, mert a regény alapfeszültsége az utószóban, a regény szövegétől elválasztva ki van emelve.

Jellemző Gárdonyi regényeire, hogy a regény szövegén belül bizonyos történetek, illetve a regény motívumai önálló életre kelnek. Ezek a motívumok átszövik a regények szövegét, de annyira gazdag jelentésűek, hogy értelmezésük jóval komplexebb, mint a regények értelmezése, ezért önálló-sulnak, és kimutatnak a regény szövegéből.

Látszólag talán az *A lámpás* című regényben a legeggyértelműbb ez a jelenség, hiszen a lámpás, amely a sötétben világít, de hiányzik belőle olaj, egyértelműen a megnyomorított ember szimbóluma. A lámpás és a belőle hiányzó lámpaolaj azonban egyben lehet a bibliai történetre való utalás is,⁴⁰ így a regény a kudarcra ítélt emberi sors szimbóluma.

Az *Az a Hatalmas Harmadik* című regényben ilyen komplex motívum maga a cím, illetve a címhez köthető Hatalmas Harmadik motívum, amely egyszerre jelenti a szerelem erejét és a szerelmi vágy erejét, illetve a regény befejező mondatai alapján magát a szerelem gyümölcsét.

Az *Ida regényében* a művön végighúzó motívum Csaba művészete. Csabáról már a regény elején megtudjuk, hogy festő, festői kiteljesedése a szereleme kiteljesedésével egy időben történik. Csabát a regény közepétől Ida segíti előre akaratlanul is a művészetében, és ezzel egy időben érezhető, hogy a két ember – bármennyire is igyekeznek magukban elfojtani a szerelmet, hogy hűek maradhassanak a megállapodásukhoz – egymásba szeretnek. Így Ida egyszerre lesz a Csaba tehetségét kiteljesítő művész, és a Csaba magánéletét kiteljesítő szerelem kulcsfigurája.

Gárdonyi szerkesztői művészetére jellemző kontrasztok alkalmazása. Így miközben a társadalmi kötöttségek megkötő erejét az egyházhoz kötve fejezi ki, ezt a gondolatmenetet gyakran éppen a bibliai történetekre való hivatkozással támasztja alá.⁴¹

VI. A motívum alakulása az életműben

Gárdonyi regényeinek kétségkívüli témája a világ abszurdágának felismerése. Ez a felismerés adódhat egyrészt az író életrajzából, aki a saját házasságában találkozott azzal a problémával, amelyet regényének szereplői átélnek. Adódhat másrészt a korból, amely elsőként élte meg a világ bonyolultabbá válását.

A világ abszurditásának motívuma már az egészen korai írásokban is megjelenik. A tematika hasonlóságát egyértelműen jelzik a hasonló nevek, a közös motívumok. A regények problematikájának szerkezete állandó, ami változik az életművön belül, az a téma kidolgozása. Az *A lámpás* és az *Az a Hatalmas Harmadik* című regények történetében még sok, Gárdonyi saját életéhez hasonló, elem ismerhető fel. A regényeknek ez az életrajhoz tapadtsága az idő előrehaladásával csökken. Ugyanakkor egyre művészebb a kidolgozás. Az *A lámpás*ban a gyorsan történő cselekmény zavarja a műgondolatának megértését. A cselekmény zavarosságán az *Az a Hatalmas Harmadik*ban, az *Ábel és Eszterben* és az *Ida regényében* már úrrá lesz a kompozíció. Az életmű időbeli előrehaladásával a regények alapproblémájára kitermelődik egy válasz lehetőség is. Ez (az *Ida regényében*) a belső hozzáállás megváltoztatása – együttélés a világ abszurditásával – mint egyetlen válasz a világ abszurditására. Ezt a gondolatot támasztja alá a regény előszava, amelynek mintegy kibontása a regény szövege: „Sötétben állunk néha, magunk se tudva, hogy kerültünk belé. Csak meresztgetjük szemünket, csak tapogatódzunk, bizonytalankodunk. (...) S nem érezzük a sötétben, a bizonytalanságban, a veszedelem között, a Halál-el-ne-csussz ösvényén, nem érezzük, hogy egy láthatatlan jóságos kéz van a kezünkön. Vezet.”⁴²

JEGYZETEK:

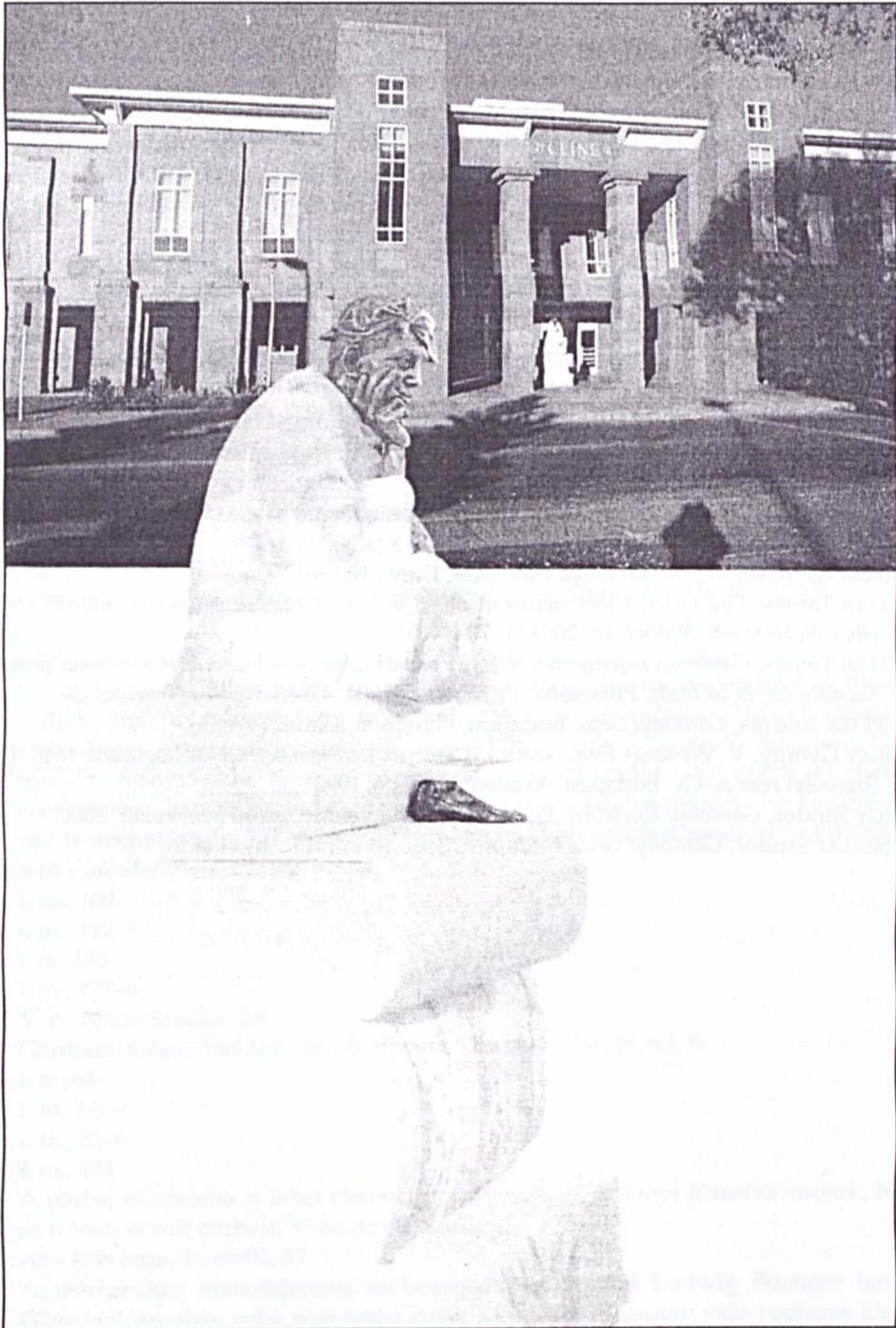
1. KELLER Tamás, *Egy történet több nézőpontból – Gárdonyi Géza házasságának különféleképpen elbeszélt története*. Palócföld, 2004/1, 70–84.
2. Az évszám a Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfiából származik. Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyiban a keletkezés idejére 1894. január 8-át ír.* = GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi, I.* Budapest, Dante Kiadó, 1934, 239.
3. i. m., 239. Gárdonyi később megtagadta ezt a művét, mivel nem volt meg a hiteles kézirat, (V. ö.: i. m., 240.) vagy esetleg azért, mert túlságosan életrajzi ihletésű volt. (K. T.)
4. Az évszám a Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfiából származik. Gárdonyi József: *Az élő Gárdonyiban a keletkezés idejét 1902. május 27-től június 24-ig jelöli meg.* = GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi, II.* Budapest, Dante Kiadó, 1934, 99.
5. i. m. 99.

6. V. ö.: i. m. 100-7.
7. V. ö.: Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfia. Az élő Gárdonyi alapján a regény 1904. november 7-től november 20-ig íródott (V. ö.: *Az élő Gárdonyi*, II. 133.)
8. Az évszám a Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfiából származik.
9. V. ö.: *Az élő Gárdonyi*, II. 256-7.
10. BÓDNÁR György, *A mese „lélekvándorlása” – a modern magyar elbeszélés születése*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 67.
11. V. ö.: GÁRDONYI Géza: *A lámpás* = GÁRDONYI Géza, *Dávidkáné*, (kisregények 1894-1904). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962, 27. illetve: *Az élő Gárdonyi I.* 109-28., amely megemlíti, hogy az író éppen a házassága idején, maga is kántortanító volt.
12. Tudjuk, hogy Gárdonyi apja támogatta a szabadságharcot. (V. ö.: NAGY Sándor, 14. illetve: *Az élő Gárdonyi I.* 6.) A lámpásba felbukkan egy Ziegler Sándor nevű szereplő is, így hívták az író apját is. V. ö.: *Dávidkáné*, 20.
13. V. ö.: *Az élő Gárdonyi II.*, 135.
14. NAGY Sándor, *Gárdonyi közelében*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 2000.
15. V. ö.: i. m., 88.
16. i. m., 88.
17. *A lámpás*, 57.
18. V. ö.: i. m., 62.
19. Gárdonyi Géza, *Az a Hatalmas Harmadik*. Budapest, Dante Kiadás, [é. n.], 18.
20. i. m., 60-1.
21. i. m., 157-8
22. Gárdonyi Géza Titkosnaplójából – ebben a könyvében írta művészetének titkait – tudjuk, hogy az író mennyire fontosnak tartotta az ellentézist. „Minden elbeszélés érdekessége az ellentézisen alapul.” = GÁRDONYI Géza, *Titkosnapló*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974, 79. Ugyanez a gondolat később: „Ellentézis minden, ha szerkesztesz; karakter minden, ha elbeszélész; bölcsék köve minden, ha kinccsé akarod tenni a művedet.” Illetve: „Egy karakter és az ellentézisei, amelyekbe ütközik, ez a fő s minden!” = i. m., 90.
23. i. m., 109.
24. i. m., 112-3.
25. i. m. 170.
26. i. m., 177-8
27. V. ö.: NAGY Sándor, 24.
28. Gárdonyi Géza, *Ábel és Eszter*, Budapest, Dante Kiadás, [é. n.], 8.
29. i. m. 64.
30. i. m., 68-9.
31. i. m., 85-6.
32. i. m., 464.
33. A párbaj motívuma is lehet életrajzi vonatkozású. Gárdonyi Józseftől tudjuk, hogy az írónak is volt párbaja. V. ö.: *Az élő Gárdonyi I.* 197-200.
34. *Az a Hatalmas Harmadik*, 37.
35. A mechanikus materializmus szélsőségei Gárdonyinál Ludwig Büchner hatása. Gárdonyi azonban soha sem értett egyet az ember anyagnak való végleges kiszolgáltatottságával. V. ö.: NAGY Sándor, 90.
36. *Ábel és Eszter*, 41-2.
37. V. ö.: *A lámpás*, 53-4.

38. V. ö.: i. m., 58.
 39. *Az a Hatalmas Harmadik*, 180.
 40. V. ö.: Példabeszéd a tíz szűzről: *Máté 21; 1-12*.
 41. Az *Az a Hatalmas Harmadikban* Mene, tekel, ufarszin mondattal lesz kifejezve az, hogy Mihálynak élete végéig emlékezni kell arra, hogy felesége nem lehet övé, pedig ő vágya erre. V. ö.: *Az a Hatalmas Harmadik*, 127. és *Dániel 5; 25-29*.
 42. *Ida regénye*, 1-2.

IRODALOM:

- BÓDNÁR György, *A mese „lélekvándorlása” – a modern magyar elbeszélés születése*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.
 GÁRDONYI Géza, *Titkosnapló*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.
 GÁRDONYI Géza, *Dávidkáné*. (kisregények 1894-1904). Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962.
 GÁRDONYI Géza, *Az a Hatalmas Harmadik*. Budapest, Dante Kiadás, [é. n.]
 GÁRDONYI Géza, *Ábel és Eszter*. Budapest, Dante Kiadás, [é. n.]
 GÁRDONYI József, *Az élő Gárdonyi*. Budapest, Dante Kiadó, 1934.
 KELLER Tamás, *Egy történet több nézőpontból – Gárdonyi Géza házasságának különféleképpen elbeszélt története*. Palócföld, 2004/1, 70-84.
 KELLER Tamás, *Gárdonyi regényeinek életrajzi vonatkozásáról* = HORVÁTH Kornélia (szerk.), *Személyiség és változás*. Piliscsaba, PPKE BTK, 2004. 47-58.
 KISPÉTER András, *Gárdonyi Géza*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1970.
 KÓKAY György, V. WINDISH Éva, (szerk.) *A magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája 1848-1905, Személyi rész A-Gy*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
 NAGY Sándor, *Gárdonyi közelében*. Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 2000.
 Z. SZALAI Sándor, *Gárdonyi Géza*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

1996, a tudomány éve (Flagstaff egyetemváros főkönyvtára)